

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ–ԳԻՏԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Վ. Բրյուսով, գրականագետ, թարգմանիչ, ՅՈՒՆ. Վեսելովսկի, Մ. Գորկի, Վ. Տերյան, Հովհ. Թումանյան, «Հայաստանի պոեզիան», բրյուսովյան դասախոսություններ, այցելություններ Անդրկովկաս:

Նախաբան

Հայ գրական-գիտական մտքի կողմից ռուս անվանի բանաստեղծ, քննադատ, թարգմանիչ Վալերի Բրյուսովի (1873–1924) անձի և գործունեության գնահատության ընթացքն ավելի քան մեկ դարվա պատմություն ունի: Առաջին գնահատողներից մեկը՝ ընդ որում ոչ միայն Հայ, այլև ռուս գրական-գիտական հանրության կողմից, Վահան Տերյանն էր: Դեռևս 1913 թ. Վ. Բրյուսովից կատարած իր մի շարք բանաստեղծական թարգմանությունների հրապարակմանն ուղեկցող ներածական խոսքում նշելով, որ «Անշուշտ բոլորովին անհայտ և անծանոթ մի անուն է Հայ գրասեր ընթերցողի համար Վալերի Բրյուսովի անունը»՝ նա նաև ընդգծում է՝ «ռուս գրականության մեջ իսկ այս հեղինակը՝ ըստ իս, դեռևս չի գնահատված ըստ արժանիւնյն, թեև նրա անունն արդեն պատվավոր տեղ է գրավում լավագույն ռուս գրողների շարքում»¹: Ներկայացնելով Վ. Բրյուսովի գրական մուտքը 1890-ական թվականներին, անցած դժվարին ճանապարհը՝ Վ. Տերյանն ընդգծում է, որ ներկայումս նա «Հայտնի է ոչ միայն իբրև արվեստագետ-պոետ, այլև իբրև քննադատ և լավագույն պոեզիանագետներից մեկը»: Եվ, քանի որ «մեր գրականության մեջ շատ սակավ են (որպեսզի չասեմ թե գրեթե չկան) թարգմանություններ այս պոետից», ինքը՝ «մտադրվելով մի շարք թարգմանություններ տալու ռուս նորագույն պոետներից», սկսել է հենց Բրյուսովից²: Նույն 1913 թ. մարտի 30-ին, Վ. Տերյանը գրում է, թե իր կատարած տասը թարգմանություններն ու մի ակնարկը նրա «անձնավորության և պոեզիայի մասին» ուղարկում է «Վենետիկ, ուր Սբ. Ղազար կղզու վրա հիմա տպագրվում է առաջ թիֆլիսում հրատա-

* Ներկայացվել է 10. IX. 2023 թ., գրախոսվել է 18. IX. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

¹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 27:

² Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 28–29:

րակվող «Գեղարվեստ» («Искусство») հանդեսը»։ Հատկանշական է նաև ստորագրությունը՝ «Ձեր պոեզիան սիրող և Ձեզ խորապես հարգող՝ Վահան Տերյան»³։ Մի շարք հանգամանքների («անգամ ցարական բռնակալության ժամանակաշրջանում» հարատևող ուռու և հայ գրական սերտ բարեկամության «մի օղակը» հանդիսանալը, Վ. Տերյանի կողմից մեծ հետաքրքրվածությունը «ուռական սիմվոլիզմի ճանաչված դեկավար», ինչպես նաև «խոսքի մեծ վարպետ» Վ. Բրյուսովի նկատմամբ) փաստելուց հետո, գրականագետ, թարգմանիչ Սաքո Սուքիասյանը եզրակացնում է. «Այսպիսով, հայկական մամուլում Բրյուսովի մասին առաջին անգամ հանդես է եկել Տերյանը։ Սա բնորոշ փաստ է։ Բացի այդ ներածականից՝ «Գեղարվեստի» նույն № 5 գրքում գետնեղված է Վ. Բրյուսովի, թվով վեց բանաստեղծությունները՝ Տերյանի թարգմանությամբ»⁴։

Հայոց միջավայրում Վ. Բրյուսովի անձի և գործի նկատմամբ հետաքրքրությունը կտրուկ վերելք ապրեց մեկ-երկու տարի անց, հատկապես՝ Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց մեծ եղեռնից հետո Բրյուսովի կազմած ու խմբագրած «Поэзия Армении» («Հայաստանի պոեզիան») ժողովածուի նախապատրաստման և հրատարակման շրջանում՝ 1915–1916 թվականներին։ Տարբեր միջոցներով հոգևած, բանաստեղծություն, ողջույնի խոսք, նամակ և այլն, հանդես եկան ժամանակի հայ գրականության երեւելի դեմքերից՝ շատերը՝ Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Շիրվանզադեն, Հովհ. Թումանյանը, Վ. Տերյանը, Ա. Չոպանյանը, Ն. Աղբալյանը ... հետագա տասնամյակներին՝ հոբելյանական կամ այլ առիթներով, եղան հրապարակումներ, գրվեցին հոգվածներ և ծավալուն ուսումնասիրություններ, գիտաժողովներում (մասնավորապես, սկսած 1962 թվականից՝ մոտ մեկ տասնյակ, «Բրյուսովյան ընթերցումներ»-ում) կարդացվեցին գիտական զեկուցումներ։ Դրանցում հանգամանորեն քննվեցին Բրյուսովի՝ որպես բանաստեղծի, քննադատի, թարգմանչի, տարբեր մշակույթների ու գրականությունների մերձեցման ջատագովի, անհատականության, այնպես էլ «Поэзия Армении» ժողովածուի նախապատրաստման և հրատարակման հետ կապված բազմաթիվ հիմնարար հարցեր ու խնդիրներ, կատարվեցին մի շարք ճշգրտումներ, որոնցով հանդես եկան ճանաչված պատմաբաններ, գրականագետներ Մ. Ներսիսյանը, Հովհ. Ղանալանյանը, Ս. Դարոնյանը, Ե. Ալեքսանյանը, Լ. Մկրտչյանը, Կ. Այվազյանը, Մ. Ամիրխանյանը, Ան. Զաքարյանը և ուրիշներ։ Այդ գործընթացը շարունակվում է մինչև օրս։

Հետաքրքիր է, որ անցյալ դարի 80-ական թվականների սկզբին Նյու-Յորքի Սենթ Ջոնս համալսարանի Ազգային գրականությունների խորհրդի կողմից հրատարակվող «Ազգային Գրականութեանց Հանդէս կոչուած Տարեգրքի» 1982 թ. հայ գրականությանը նվիրված հատորի պատասխանատու Վահե Օշականը նամակներ է հղել Խորհրդային Հայաստանի Արտասահմանի հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանին՝ օժանդակության խնդրանքով։ Դրանցից մեկում դատելով Վ. Օշականի մի նամակի

³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 107–108։ Տե՛ս նաև «Գեղարվեստ» (Թիֆլիս), 1913, 116։

⁴ Ս ու ը ք ի ա ս յ ա ն. 1941, 13–15 (իրականում տպագրվել է 8 բանաստեղծություն)։

բովանդակությունից, անդրադառնալով Տարեգրքում ընդգրկվելիք նյութերի ծրագրին՝ Վ. Համազասպյանն առաջարկել է մի հոդված նախատեսել նաև Հայ միջնադարյան տաղերգության վերաբերյալ՝ նշելով Վ. Բոյունովի հայտնի հետազոտությունը: Պատասխանելով վերջինիս «հարուցած հարցերուն» այդ կետին՝ Վ. Օշականը գրում է. «Ինչ կը վերաբերի Միջնադարեան մեր Տաղերգութեան, սկզբունքով դէմ չեմ պայմանաւ, որ կարճ ըլլայ – 2000 բառը չանցնի ու ինքնագիր ըլլայ: Դէմ եմ որեւէ արտատպումի, սղումի, թարգմանութեան կամ վերահրատարակութեան: Վալերի Պրիւսովի գրութիւնը ծանօթ է ինծի, սակայն այս պարագային նորութիւն չի բերեր: Եթէ այսօր Հայաստանի մէջ կայ հեղինակութիւն մը այդ նիւթին մասին, որ ծանօթ ըլլայ նաեւ միջազգային գրական իրողութեանց՝ սիրով կ'ընդառաջեմ Զեր առաջարկին ու սեղմ յօդուածի մը տեղ կուտամ»⁵:

«Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի ստեղծման պատմությունը
ա) Նախապատրաստական շրջան

Պետք է ասել, որ ուռւ իրականություն մեջ Հայ ժողովրդի պատմության ու ճակատագրի, դարավոր մշակույթի և գրականության նկատմամբ հետաքրքրության ակտիվացումը սկսվել էր դեռևս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուից առաջ՝ XIX դարի 90-ական թվականներից: Այդ ասպարեզում Վ. Բոյունովից առաջ ուռւ դասականներից արդեն իսկ զգալի ջանքեր էին գործադրել Յուրի Վեսելովսկին և Մաքսիմ Գորկին: Յու. Վեսելովսկին 1893–1894 թթ. Մինաս Բերբերյանի հետ հրատարակել էր «Հայ բեղետրիստներ» ուսերեն ժողովածուի երկու հատորները, 1902-ին՝ Սմբատ Շահագիրյի մասին ուսերեն առաջին մենագրությունը, 1906-ին՝ «Ակնարկներ Հայ գրականության և կյանքի» հատորը, պրոֆ. Գրիգոր Խալաթյանցի հետ՝ խմբագրել «Հայ մուսա» անթոլոգիան: 1889 թ. նա նաև այցելել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն, 1908-ին՝ Բաքվի Հայկական մշակութային միության հրավերով, մի քանի դասախոսություն կարդացել Հայ նորագույն գրականության մասին: Յու. Վեսելովսկու գրչին են պատկանում նաև «Հայերի վիճակը Թուրքիայում մինչև մեծ տերությունների միջամտությունը» (1895), «Տաճկահայաստանի ողբերգությունը» (1915), «Ամայացած երկրամասի զավակները» (1916) աշխատությունները: Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ ուսերեն լույս էր տեսել «Հայ գրականության ժողովածուն» (1916)⁶:

Դարասկզբին սրվել էր նաև Հայության վերաբերմունքը դեպի սեփական գրականությունը: Ն. Աղբալյանը 1913 թ. արձանագրում էր, որ «Վերջին երկու-երեք տարին մի չտեսնված հետաքրքրություն է նկատվում մեր հասարակության մեջ դեպի սեփական գրականությունը»⁷: Ընդ որում, ըստ նրա, խնդիրը վերաբերում էր ոչ թե տաղանդավոր գրողների հայտնությունը, այլ՝ առաջին հերթին, «ընթերցող հասարակության, որ հանդես է գալիս իբր գրական երկերով ապրող մի բազմություն ...»: Նրա համոզմամբ, դա ապացույց էր, «թե գրականությունը դառնում է մի գործող գործոն, որ բարձրանում է

⁵ «Բազին» (Պէյրուիթ), 2022, 93:

⁶ Ст'я 3 а к а р я н. 2016, 8.

⁷ Աղբալյան. 2005, 47–48:

ազգի ինքնագիտակցությունը և ստեղծվում են բարձր կարգի հանրային շահեր»։ Այդ ամենը հիմք են տալիս Ն. Աղբալյանին հաստատել. «Սկսվում է մի վերագնահատության ընդարձակ շրջան, արթնանում է քննադատական միտքը»⁸։

Պետք է ասել, սակայն, որ նշված երևույթը սոսկ հայկական հասցեագրում չունեն։ «Պատերազմի ժամանակ հետաքրքրության առարկա էր դարձել մանր ազգությունների հարցը», – 1924-ին գրում է Պողոս Մակինցյանը։ Որպես բնորոշ օրինակներ՝ նա նշում է հրատարակվող «Օտեչեստվո» ժողովածուն՝ նվիրված Ռուսաստանի սահմաններում բնակվող ազգային փոքրամասնություններին, «Պարուս» հրատարակչությունում Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած ֆիննական, լատիշական ու հայկական գրականություններին նվիրված ժողովածուները։ Եվ, քանի որ հայ ժողովրդի որպես համամարդկային արժեք ունեցող ինքնատիպ մշակույթի ու գրականության ստեղծողի նկատմամբ, ուշադրությունը բազմապատկվել էր հատկապես Հայոց մեծ եղեռնի իրականացումից հետո, «նման մի շարք հղացավ նաև Մոսկվայի Հայոց կոմիտեն, որ որոշեց հրատարակել հայկական գրականությանը նվիրված մի մեծ ժողովածու»⁹։ Այդ առումով, ինչպես նշում է գրականագետ Ալեխտա Դուրխանյանը, Վ. Բրյուսովի ջանքերով լույս տեսած «Поэзия Армении» ժողովածուն «յուրօրինակ ահագանգ էր համայն մարդկությանը, թե ցեղասպանության է ենթարկվել մի հինավուրց ու շատ քաղաքակիրթ ժողովուրդ, որի քնարերգության առանձին նմուշներ մարդկային հանճարի դրսևորումներ են»¹⁰։

Չափազանց կարևոր այդ խնդիրն իրականացնելու համար որոշվում է դիմել Վ. Բրյուսովին։ Հետագայում Ստեփան Զորյանը, անդրադառնալով «Поэзия Армении» ժողովածուի ստեղծման՝ իր բառերով՝ «հետաքրքիր» պատմությանը, գրում է. «Երբ 1914 թ. սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Թուրքիան, որպես Գերմանիայի դաշնակից, դուրս եկավ Ռուսաստանի դեմ ու սկսեց իր վայրագություններն անգն, անպաշտպան հայ ժողովրդի նկատմամբ, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն՝ մի կողմից տաճիկների բարբարոսությունից տուժած հայերին օգնելու, մյուս կողմից՝ ուսու լայն հասարակությանը գեթ մի փոքր ծանոթացնելու համար, թե ինչ կուլտուրական արժեքներ է ստեղծել հայ ժողովուրդը դարերի մեջ, նպատակահարմար է գտնում հրատարակելու հայ պոեզիայի մի ընտիր ժողովածու։ Կոմիտեն, ավելի լավ է ասել՝ նրա եռանդուն հայրենասեր նախագահ իրավաբան Ստ. Մամիկոնյանը, այս ժողովածուի կազմակերպումը հանձնարարում է Մոսկվայում ապրող հայ գրողներ Ալ. Ծատուրյանին, Կարեն Միքայելյանին և Պ. Մակինցյանին։ Իսկ սրանք իրենց հերթին, երկար մտածելով, թե ուսու գրողներից որին հանձնեն ժողովածուի խմբագրումը, ձեռնհաս են համարում միայն Վալերի Բրյուսովին, որպես բարձր կուլտուրայի և լայն զարգացում ունեցող պոետի,

⁸ Աղբալյան. 2005, 47–48։

⁹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 47–48։

¹⁰ Վ. Բրյուսովի «Поэзия Армении» ժողովածուն և հայ միջնադարյան քնարերգությունը. 2016, 3։

նաև՝ որպես առաջնակարգ թարգմանչի: Ու երբ երեքը միասին գնում են խնդրելու, որ նա հանձն առնի ժողովածուն կազմելու և խմբագրելու գործը, իրենց հետ տանում են ուռևերեն և ֆրանսերեն թարգմանություններ և հայ ժողովրդի անցյալին վերաբերող գրքեր»¹¹: Սկզբում Վ. Բրյուսովը չի համաձայնում մտնել մի այդպիսի «ծանր պատասխանատվության տակ»՝ պատճառաբանելով, թե «չափ է զբաղված, խմբագրում է «Русская мысль» ամսագիրը, ունի կիսատ գրվածքներ, թարգմանություններ և այլն»: Այնուամենայնիվ, Բրյուսովին են հանձնում իրենց հետ տարած գրքերը, որոնց մեջ էին նաև Արշակ Չոպանյանի՝ հայ բանաստեղծների ֆրանսերեն թարգմանությունները: Երկու շաբաթ անց Վ. Բրյուսովը նրանց ընդունում է «արտակարգ ջերմությամբ», ասելով «Ես չնորհակալ եմ ձեզնից, պարոններ: Դուք իմ առաջ բացիք մի նոր աշխարհ՝ հարուստ գանձերով ... Ես համաձայն եմ ձեր անթուրոգիան կազմելու և խմբագրելու»¹²:

Տասնամյակներ անց՝ 1971 թ., «Արտի հուշ» գրության մեջ այդ մասին նոր մանրամասներ է ներկայացրել բանաստեղծուհի Հռիփսիմե Պողոսյանը: Ըստ նրա, 1936 թ. Մ. Գորկու առաջարկով՝ հայ հին և միջնադարյան, նաև ժամանակակից պոեզիայի ժողովածու կազմելու համար, Երևան եկած Կարեն Միքայելյանի իրեն պատմել է, «թե ինչպես ինքը Վահան Տերյանի, Ալեքսանդր Օստրոյանի և գրականագետ Պողոս Մակինցյանի հետ դիմել են Բրյուսովին, առաջարկելով կազմել և խմբագրել հայկական պոեզիայի անթուրոգիան: Նրանք Բրյուսովի մոտ են եկել առավոտյան: Գիշերային երկար աշխատանքից հետո Վալերի Յակովլևիչը դեռ քնած է եղել»: Սկզբում մեծ զբաղվածության պատճառով առաջարկը մերժելուց հետո, Բրյուսովին, ի վերջո, համաձայնում է, բայց՝ «... մի վերապահությամբ, որ նախ ինքը պետք է ծանոթանա Հայաստանի մշակութային, պատմությանը և գրականությանը»: Իսկ այդ ամենը հիմնավորապես ուսումնասիրելուց հետո կոմիտեի անդամներին հայտարարում է, որ «նման ժողովրդի պոեզիան արժանի է անհապաղ թարգմանվելու ուռևերեն, որպեսզի դառնա նաև մյուս ժողովուրդների սեփականությունը»: Ավելին՝ Կ. Միքայելյանի վկայությամբ, Բրյուսովը դառնում է հայ պոեզիայի ջերմ երկրպագուն ու «ինքնամոռաց կերպով, ինչպես միայն նա կարող էր, սկսում է աշխատել թարգմանությունների և ժողովածուն խմբագրելու վրա»: Ընդ որում, Կոմիտեի անդամները «տողացի թարգմանություններ էին անում, կատարում բանաստեղծությունների մանրազնին ջանադիր տառադարձություն՝ յուրաքանչյուր տողի, յուրաքանչյուր հանգի նկատմամբ պեղանտության աստիճանի բծախնդիր Վ. Յա. Բրյուսովի համար»¹³: Հայ պոեզիայի անթուրոգիայի նախաբանում Բրյուսովը գրել է. «... Հայաստանը ուսումնասիրելու մեջ գտա վեհ, հոգևոր հրճվածների անսպառ աղբյուր ... Որպես պատմաբան, որպես գիտության մարդ, ես Հայաստանի պատմության մեջ տեսա մի ամբողջ ինքնատիպ աշխարհ, որի հազարավոր հետաքրքիր, բարդ հարցերը գիտական հետաքրքրություն էին հարուցում, իսկ որպես բանաստեղծ, որպես արվես-

¹¹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 69–70: Պ. Մակինցյանը վերը հիշատակված հրապարակման մեջ նշում է, որ Վ. Բրյուսովի մոտ ուղարկված պատվիրակության կազմում էր նաև Վահան Տերյանը (էջ 48):

¹² Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 70–71:

¹³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 88–90:

տագետ՝ Հայ պոեզիայի մեջ տեսա գեղեցկության նույնպիսի մի ինքնատիպ աշխարհ, նոր, մինչ այդ ինձ անհայտ տիեզերք, որտեղ փայլատակում ու լուսավառվում էին իսկական գեղարվեստական ստեղծագործության բարձրարժեք կերտվածքները»¹⁴։ Հ. Պողոսյանը հիշում է նաև երեք տարի անց՝ 1939-ին՝ Մոսկվայում Հայ գրականության 1-ին տասնօրյակին, «բանաստեղծի այրի Իոաննա Մատվեննա Բրյուսովայի հետ հանդիպումը, որի ընթացքում նա պատմել է իրենց՝ «ինչպիսի սիրով, պատանեկան ինչպիսի հափշտակությամբ էր թարգմանում Վալերի Յակովլևիչը Հայ բանաստեղծներին»։ Թե ինչպես նրանք երկուսով երեք ամիս շարունակ համառորեն ուսումնասիրել են Հայոց լեզու և գրականության պատմություն։ Շաբաթը մի քանի անգամ նրանց մոտ էր գալիս Պողոս Մակինցյանը, և նրանք դասեր էին առնում, Իոաննա Մատվեննայի բառերով ասած՝ «այդ հետաքրքիր, պահանջկոտ ու համառ ուսուցչից»¹⁵։

բ) Վ. Բրյուսովի աշխատածը

1918–1920 թթ. Վ. Բրյուսովի հետ հաճախակի գործնական հանդիպումներ ունեցած Պ. Մակինցյանը մանրամասներ է պատմել Հայ պոեզիայի ժողովածուի և Հայ բանաստեղծության թարգմանությունների իրականացման ժամանակ Վ. Բրյուսովի աշխատանքային ոճի և սկզբունքների մասին։ «Աշխատանքի տեխնիկան այսպես էր ընթանում.— գրում է նա,— Բրյուսովը ստանում էր բառացի տող առ տող թարգմանությունները և բուն գրվածքը ուղեկներն տառերով։ Բովանդակությանը ծանոթանալուց հետո, նա նկատի էր առնում հայերեն չափածո գրվածքի կառուցվածքը, որը և աշխատում էր պահպանել թարգմանության մեջ»։ Ջբալարարվելով դրանով՝ Բրյուսովը կազմում է նաև «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրությունը»։ Պ. Մակինցյանն ընդգծում է, թե «պետք է խոստովանենք, որ այսօր էլ «Տարեգրության» հրատարակումից վեց տարի հետո չկա հայերեն մի աշխատություն, որ գոնե չնչին չափով համեմատվեր այդ գրվածքի հետ»¹⁶։

Հ. Պողոսյանը հիշում է այդ կապակցությամբ 1919-ին Հովհ. Թումանյանի պատմած բնորոշ դրվագներից մեկը. «1916 թվականին, երբ Բրյուսովը Թիֆլիսում էր, մի քանի օր հյուր է եղել Հովհ. Թումանյանի մոտ, — գրում է նա։— Առաջին օրը, նախաճաշից հետո, երբ Թումանյանի բազմանդամ ընտանիքի բոլոր անդամները ցրվել են իրենց սենյակները, Թումանյանը գնացել է իր աշխատասենյակը, բայց հյուրին այնտեղ չի գտել։ Սկսեց փնտրել Բրյուսովին բոլոր սենյակներում, բայց նա ոչ մի տեղ չկար։ Այնինչ գլխարկն ու վերարկուն կախված էին նախասենյակում։ Ու՛ր կարող էր չքանալ։ Թումանյանը մեքենաբար բաց է անում մուտքի դուռը և զարմացած նրա աչքերին ներկայանում է հետևյալ պատկերը. վերևի աստիճանի վրա նստած է Վալերի Յակովլևիչը, ծնկներին ծոցատեստն է, իսկ ձեռքում՝ մատիտ։ Նա կենտրոնացած ինչ-որ բան է գրում։ Թումանյանը ձայն է տալիս նրան և խնդրում գալ իր աշխատասենյակը։ Բրյուսովը հրաժարվում է ասելով, որ չի ուզում խանգարել Թումանյանին, չէ որ իրեն նույնպես անհրաժեշտ է աշխատել։ Հիմա այն ժամն է, երբ ինքն անպայման պետք է աշխատի, գրի։ Եվ Թումանյանն իմանում է, որ

¹⁴ «Поэзия Армении» под редакцией Валерия Брюсова. 1966, 9–10.

¹⁵ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 88–91:

¹⁶ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 49–50:

Բրյուսովը երբեք բաց չի թողնում այդ ժամը, լինի դա ճանապարհին, թե այլուր: «Այ, նա երբեք չէր սպասում քմահաճ հյուրին՝ մուսային», – ավարտում է իր պատմությունը Հովհաննես Թումանյանը»¹⁷:

Վ. Բրյուսովի աշխատատեղի մասին դիպուկ և հետաքրքիր դիտարկումներ է անում նաև Արսեն Տերտերյանը՝ հայ մշակույթի հետ ուսնա նշանավոր գրող-գրականագետի մասին գրած ծավալուն հոդվածում: «Ցույց տալով իր քրտնաջան աշխատանքը, որ նա տարել է հայ գրականությունը և պատմությունը ուսումնասիրելու ուղղությամբ, – վկայում է նա, – Վ. Բրյուսովը չեչուր դնում է ոչ միայն սոսկ ջանքի, այլ և այդ ջանքը սիրով տաքացնելու վրա: Նա մի ամբողջ գրողարան գիրք է կարդացել հայերի վերաբերյալ: /.../ Բայց գրքերի հետ գործ ունենալով, նա կապը չէր կտրում հասարակության հետ: Դա ևս նա ապացուցել է «Հայաստանի պոեզիայի» համար կատարած իր աշխատանքի մեթոդով. նա հարց էր տալիս ո՛չ միայն գրողարաններին, այլև կենդանի մարդկանց: Եվ իրար հետ գումարելով իր արդեն ունեցած էրուդիցիան, նոր կարդացածը և ճամփորդությունների ժամանակ տեսածն ու լսածը, – նա գալիս էր որոշ եզրակացություն: Բայց այդ եզրակացությունը նա անմիջապես գրի չէր անցկացնում: Նա ելնում էր հրապարակ, իր մտքերն ու զգացմունքները հաղորդում էր ուրիշներին, կարդում էր զեկուցումներ, լսում էր թեր ու դեմ կարծիքներ, և այդ բոլորի հանրագումարը նրան նոր լիցք էր տալիս իր եզրակացությունը ստուգելու և մնայուն, անմեռ ձևակերպումների մեջ արտահայտելու: Լավագույն քննադատությունն էլ հենց դա է. իր ունեցածը և դրսից ստացածը մի բարդ սինթեզի մեջ անմահացնելը»¹⁸:

գ) Ուղեորություններն Անդրկովկաս. հանդիպումներն ու դասախոսություններն Անդրկովկասում և Ռուսաստանում

1916-ի հունվարին, երբ անթուրգիայի նախապատրաստությունը հիմնականում ավարտված էր, Բրյուսովը մեկնում է Անդրկովկաս՝ ժամանակի հայ իրականությանն անձամբ ծանոթանալու համար: Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում ու Էջմիածնում դասախոսություններ է կարդում հայոց պատմության ու պոեզիայի մասին, հայ հասարակությանն ու մտավորականությանը ներկայացնում իր կատարած աշխատանքի արդյունքները, հայ պոեզիայից կատարած թարգմանությունները: Այդ ուղեորության ընթացքում Բրյուսովը մտերմական կապեր է հաստատում ժամանակի հայ ականավոր գրական ու հասարակական գործիչների՝ մասնավորապես՝ Հովհ. Թումանյանի հետ, որոնք ևս մամուլում հանդես են գալիս նրա ու նրա դասախոսությունների մասին իրենց անմիջական տպավորություններով:

XIX դարակեսից հետո ընկած ժամանակաշրջանում հայ-ռուսական գրական-մշակութային կապերի հետազոտող Անուշավան Զաքարյանը, «անգնահատելի» որակելով Հայաստանի հանդեպ «Վալերի Բրյուսովի ծառայությունները», միաժամանակ նշում է, որ «... նրա տիտանական աշխատանքը հայ գրականության, մասնավորապես պոեզիայի, պատմության ու մշակույթի հետազոտության և հանրայնացման գործում» մինչև այժմ «չեն դարձել հատուկ հետազոտության առարկա, /.../ դեռևս չեն բացահայտվել, չեն գնահատվել

¹⁷ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 86–87:

¹⁸ Տ ե ր տ ե ր յ ա ն. 1980, 383:

բազմաթիվ երևույթներ ու հարցեր»։ Գրականագետը խոսում է մի շարք հակասությունների, բացթողումների, մինչև իսկ՝ սխալների մասին։ Հարցեր, որոնք նա ջանացել է լրացնել 2016 թ. հրատարակած, վերը հիշատակված իր ուսուցչական մենագրության մեջ։ Կարևոր ճշգրտումներից մեկը վերաբերում է «Поэзия Армении» ժողովածուի հրատարակումից առաջ Վ. Բրյուսովի կատարած նախապատրաստական աշխատանքների, Անդրկովկասում և Ռուսաստանում կարդացած դասախոսությունների ժամանակագրությանը¹⁹։ Ըստ Ան. Զաքարյանի, իրականությունը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում։

Մոսկվայում

«Մեծ ու լուրջ աշխատանքից հետո, երբ ժողովածուի նախապատրաստումը մոտենում էր ավարտին», – գրում է Ան. Զաքարյանը, նախ Մոսկվայում հոկտեմբերի 15-ին, ուսա գրողների «Ազատ գեղագիտության ընկերությունը» «Ալպիական պուրակ» («Альпийская роща»), ռեստորանի դահլիճներից մեկում կազմակերպում է երեկո՝ նվիրված Հայ պոեզիային։ /.../ Բրյուսովը ծավալուն դասախոսություն է կարդում հին, միջնադարյան և նոր Հայ պոեզիայի մասին։ «Այժմ, – ասում է բանաստեղծը, – երբ ես բնագրով ծանոթացա Նարեկացուն /.../ և այլ հայ բանաստեղծներին, – միայն հիմա հասկացա, թե ինչ թանկարժեք գանձ է թաքնված եղել ուսա հասարակությունից։ Ինձ թվում է, որ մեր առջև փակ է եղել հրաշալի դրախտի դուռը, որի գոյություն մասին մենք բացարձակապես չենք իմացել»։ Բանաստեղծություններ են կարդացել Վ. Բրյուսովը, Վ. Իվանովը, Յու. Վեսելովսկին, Յու. Բալտրուշայտիսը, Կ. Բալմոնտը։ Ուշագրավ է, որ դրանից հետո Պոդոս Մակինցյանը սազ ու քամանչա է ուղարկում Վ. Բրյուսովին Թիֆլիսից՝ ի նշան աշուղական մրցույթում հաղթության, քանզի, ինչպես գրում է նա, «... ես համոզվեցի, որ Դուք ինքներդ դարձաք աշուղ, որը կարողանում է Հայաստանի մասին պատմել ավելին ու ավելի շատ, քան ես»²⁰։

Բաքվում

Մոսկովյան հանդիպումից հետո Վ. Բրյուսովը մեկնում է Անդրկովկաս։ Սակայն, ինչպես մի շարք անհամապատասխանությունների մեջբերմամբ ընդգծում է Ան. Զաքարյանը, այստեղ առաջին հանդիպումը նրա հետ կազմակերպվում է ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Բաքվում։ Գրականագետի ուսումնասիրության արդյունքներով, Վ. Բրյուսովի Մոսկվայի ելույթին հաջորդել է «Հայ գրասերների ընկերության» Բաքվի խորհրդի որոշումը՝ այդ դասախոսությունը «Բաքվում, իսկ գուցե և Թիֆլիսում» կրկնելու մասին։ Ըստ այդմ, ընկերության նախագահ, թարգմանիչ, գրական գործիչ Տիգրան Հովհաննիսյանը և քարտուղար, գրականագետ Յուլակ Խանզադյանը նամակ են հղում Վ. Բրյուսովին։ Վերջինս «սիրով» համաձայնում է՝ դեկտեմբերի 26-ին հեռագրելով, որ Մոսկվայից դուրս կգա 1916 թ. հունվարի 4-ին և Բաքվում կլինի հունվարի 7-ին։ Այդ տվյալներն Ան. Զաքարյանը հավաստում է՝ վկայակոչելով նաև Յ. Խանզադյանի կնոջ՝ Վ. Խանզադյանի հուշերը՝ հունվարի 7-ի երեկոյան Բրյուսովին Բաքվում դիմավորելու մասին։ Հաջորդ օրը՝ «հունվարի 8-ին, Մայիլյան եղբայրների թատրոնի լեւի-լեցուն դահլիճում Բրյուսովը կարդում է իր առա-

¹⁹ Տե՛ս Закарян. 2016, 13.

²⁰ Закарян. 2016, 16–18.

ջին հրապարակային զեկուցումը Անդրկովկասում»՝ «Հայ պոեզիան» խորագրով, որից հետո ընթերցում է նաև Հայ պոեզիայից իր թարգմանություններն ու «Հայաստանին» բանաստեղծությունը²¹։ Սակայն հանդիպումը դրանով չի ավարտվում. նույն օրը՝ ուշ երեկոյան, Հայ գրասերների ընկերությունը «Մետրոպոլ» հյուրանոցում կազմակերպում է «Հանդիսավոր ընթերիք», որի ժամանակ ընթերցվում են նաև Վ. Տերյանի ու Պ. Մակինցյանի՝ Երևանից ուղարկված հեռագրերը²²։

Բաքվում Վ. Բոյունովը մնում է մի քանի օր՝ մինչև հունվարի 11-ը։ Այդ ընթացքում չըջում է քաղաքում, հունվարի 9-ին այցելում հայկական դպրոց, որտեղ կոչ է անում «սիրել մայրենի գրականությունը և դրա հետ մեկտեղ՝ ուսու գրականությունը։ Այդ երկու գրականությունները, — ընդգծում է նա, — եղբայրացել են ... Համամարդկային զգացմունքներով»։ Հունվարի 11-ին լինում է նաև Բաքվի Գր. Լուսավորչի անվան հայկական մարդասիրական ընկերության գրադարան-ընթերցարանում։ Այդ օրերին «Հայ գրողների կովկասյան ընկերության» նախագահ Հովհ. Թումանյանի կողմից Վ. Բոյունովը մի քանի անգամ հրավիրվել է Թիֆլիս՝ Բաքվում «մեծ հաջողություն ունեցած դասախոսությունը կրկնելու նպատակով»²³։

Թիֆլիսում

Վ. Բոյունովը կնոջ՝ Իոհաննայի հետ Թիֆլիս է ժամանում հունվարի 12-ի երեկոյան։ Կայարանում նրանց դիմավորում են հայ մտավորականները՝ Հովհ. Թումանյանի գլխավորությամբ։ Ուղեկցելով «Гранд отель» հյուրանոց՝ Թումանյանը հրավիրում է նաև իր տուն՝ ընթերիքի։ Հավաքվում են հասարակական գործիչներ, մամուլի ներկայացուցիչներ, երիտասարդ գրողներ։ Թումանյանը Վ. Բոյունովին ցույց է տալիս Սայաթ-Նովայի ձեռագիրը, վերջինս ընթերցում է «Անուշ» պոեմից հատվածներ՝ Վ. Իվանովի թարգմանությամբ²⁴։ Հունվարի 13-ին տեղի է ունենում հանդիպում Արտիստական ընկերությունում, որից հետո տրվում է հանդիսավոր ընթերիք՝ հայ, վրացի և ուսու մտավորականների, Թիֆլիսի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որը նախագահում էր քաղաքապետ Ալ. Խատիսյանը։

Երևանում

Բոյունովները Թիֆլիսից մեկնում են Երևան, սակայն Ան. Զաքարյանը ճշտում է, որ ոչ թե հունվարի 14-ին, ինչպես գրել էր «Մշակը», այլ՝ հունվարի 15-ին՝ Պ. Մակինցյանի հորդորով։ «Թիֆլիսում մեր գտնվելու վերջերին, — հիշում է Ի. Բոյունովան, — այնտեղ ժամանեց Պ. Ն. Մակինցյանը, որպեսզի համոզի Վալերի Յակովլևիչին մեկնել Երևան և կարդալ գոնե մեկ դասախոսություն, իսկ այնտեղից այցելել էջմիածին։ Վալերի Յակովլևիչը համաձայնեց, ինքը ևս ցանկանում էր լինել Հայաստանում, որի մասին այնքան շատ էր լսել, ընթերցել և խորհել հայ բանաստեղծների վերաբերյալ աշխատանքների ըն-

²¹ Закарян. 2016, 20, 23.

²² Закарян. 2016, 25.

²³ Закарян. 2016, 28.

²⁴ Закарян. 2016, 30.

թացքում»²⁵։ Դարձյալ Ան. Զաքարյանի ճշգրտմամբ, ոչ թե հունվարի 14-ին, ինչպես նշված է «Թումանյանի ընտանիքի նամակագրությունը» գրքում (Երևան, 2002, էջ 75), այլ՝ հունվարի 18-ին Վ. Բրյուսովը դասախոսություն է կարդում Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում։ Այդ հանդիպման մասին Տերյանի երևանյան մտերիմներից Մարգո Շահխաթունին իր հուշերում գրում է. «Պ. Մակինցյանը ծափահարությամբ բեմ դուրս բերեց Բրյուսովին և մի քանի խոսքով ներկայացրեց նրան Երևանի հասարակությունը»։ Ի դեպ, հանդիպմանը ներկա է եղել նաև Վահան Տերյանը։ «Տերյանը նստած էր բեմի խորքում մի քանի գրականագետների հետ միասին, — պատմում է Մ. Շահխաթունին։ — /.../ Գուցե Տերյանին հանդիսականները խելի չնկատեին էլ, եթե դասախոսության երկրորդ բաժնում, երբ Բրյուսովը սկսեց խոսել նրա մասին, ինքը ետ չդառնար և ծափահարելով չներկայացներ նրան հասարակությունը։ Դահլիճի բռնուն ծափահարությունը Տերյանը պատասխանեց խորը գլուխ տալով և նորից նստեց տեղը ...»։ Ընդմիջման ժամանակ մոտենալով Բրյուսովին, Տերյանն ասում է. «Դուք իմ հայրենիքը սիրեցիք դեռ հեռվից, ինչպես կուզեի, որ այն Ձեզ չհիստիացնի, երբ Դուք այժմ այստեղ եք»։ Բրյուսովը վստահեցրել է, որ, ընդհակառակը՝ ինքը հափազանց զգացված է այն սիրալիր ընդունելությամբ, որ ցույց է տվել իրեն Երևանի հասարակությունը»²⁶։

Էջմիածնում

Մինչև Երևանում կայանալիք հանդիպումները Վ. Բրյուսովը՝ Պ. Մակինցյանի և հոգևոր-մշակութային գործիչ, հայագետ Գարեգին Հովսեփյանի ուղեկցությամբ, գնում է Էջմիածին։ Ի. Բրյուսովյան հիշում է, որ ճանապարհին Գ. Հովսեփյանը Վալերի Յակովլևիչին պատմել է Արարատի ու Արագածի լեզենդների մասին։ Էջմիածնում Բրյուսովներն այցելում են Գևորգյան ճեմարան, որտեղ ջերմ ընդունելություն են գտնում։ Վ. Բրյուսովը դասախոսություն է կարդում ուսուցիչների և եկեղեցու սպասավորների համար։ Նրա պատվին ճաշ է տրվում։ Ելույթներ են ունենում Վ. Տերյանը, Պ. Մակինցյանը, Գ. Հովսեփյանը, Բագրատ եպիսկոպոսը ... Ծաշից հետո այցելում են Մայր Տաճար։ Հյուրերին ընդունում է Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ V-ը, ով Բրյուսովին է նվիրում իր լուսանկարը ընծայագրով «Օրհնությունս անվանի ուսուսուցողին, մեծարգո Վալերի Յակովլևիչ Բրյուսովին. 17 հունվար, 1916 թ.»²⁷։

Դարձյալ Թիֆլիսում

Երևանից Բրյուսովը վերադառնում է Թիֆլիս և հունվարի 22-ին Արտիստական թատրոնում զեկուցում կարդում «Ակնարկ Հայաստանի պատմական ճակատագրի մասին՝ նրա պոեզիայի զարգացման հետ կապված» թեմայով։ Այստեղ Ան. Զաքարյանի հերթական ճշտումն արձանագրում է, որ այդ զեկուցումը, անշուշտ, Բաքվում կարդացած դասախոսության կրկնությունը չէր Թիֆլիսում, ինչպես գրված է «Թումանյանի ընտանիքի նամակագրությունը» գրքում²⁸։ Այս երկրորդ դասախոսությունը, սակայն, ըստ էության, մեծ հաջողություն չի ունենում, քանի որ հայոց դարավոր պատմության շատ ու շատ էջեր ավելի հիմնավոր քննություն էին պահանջում։ Դասախոսությունից հե-

²⁵ Закарян. 2016, 37–38.

²⁶ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 377–378:

²⁷ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 38:

²⁸ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 45:

սոս Բրյուսովին ընթերցում է Գր. Աղթամարցու, Ն. Հովնաթանի, Ֆրիկի բանաստեղծությունների, Ավ. Իսահակյանի «Աբու Լալա Մահարի» պոեմի հատվածների թարգմանություններից, իր բանաստեղծություններից:

Հատկանշական է, որ այդ օրերին Բրյուսովը հրավերներ է ստանում նաև Գանձակի, Քուլթախի, Ալեքսանդրապոլի, Բաթումի, Արմավիրի, Նոր Նախ-իջևանի և այլ վայրերի հայության կողմից:

Դարձյալ Մոսկվայում

Ավարտելով մի ամբողջ ժողովրդի հոգևոր աշխարհի պաշտպանության ազնվագույն առաքելությունը՝ 1916 թ. հունվարի 24-ին Վ. Բրյուսովը կնոջ հետ Թիֆլիսից մեկնում է Մոսկվա: Օրեր անց՝ հունվարի 28-ին, մայրաքաղաքի Պոլիտեխնիկական թանգարանում նոր դասախոսություն է կարդում՝ «Հայ միջնադարյան քնարերգությունը» թեմայով, որից հատվածներ են տպագրվում «Армянский вестник»-ի 1916 թ. թիվ 2-ում և 5-ում:

Նոր թեմայով Բրյուսովի երկրորդ դասախոսությունը տեղի է ունենում ուղիղ երկու ամիս հետո՝ մարտի 25-ին, Մոսկվայի համալսարանում՝ «Ռուս գրասերների ընկերության» հավաքում: Դասախոսությունն ուղեկցվել է բանաստեղծի թարգմանությունների կատարմամբ: Վերջում կազմակերպվել են քննարկումներ, որոնց մասնակցել են հավաքի նախագահ, պրոֆ. Ա. Գրուզինսկին, Յու. Վեսելովսկին և ուրիշներ: Օրեր անց այդ և նման հավաքների վերաբերյալ իր տպավորությունների մասին Հովհ. Թումանյանին գրած նամակում (13 ապրիլի, 1916) Վ. Բրյուսովը խոստովանել է. «Մոտ ժամանակներս ես դասախոսություն կարդացի համալսարանում /.../ «Միջնադարյան Հայ պոեզիայի մասին» (Գրիգոր Նարեկացուց մինչև Սայաթ-Նովա) և կարողացա համոզվել, թե որքան են հետաքրքրվում ընթերցողները, որոնք առաջ չէին էլ մտածում, թե հայկական պոեզիա գոյություն ունի: Եվ ես ստանում եմ բազմաթիվ նամակներ հայերից և ռուսներից, որոնք վկայում են նույնը: Եթե կարելի լիներ հասնել միայն այդ նպատակին, դա կլիներ իմ աշխատանքի վարձատրությունը հարյուր և ավելի անգամով»²⁹:

Պետրոգրադում

Ռուսաստանում Վ. Բրյուսովի դասախոսությունների շարքը շարունակվում է 1916 թ. մայիսի 14-ին Պետրոգրադի Տենիշևյան ուսումնարանի դահլիճում հայ միջնադարյան պոեզիայի և աշուղների մասին զեկուցմամբ: Նա, հատկապես, հիացմունքով է խոսում Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության մասին, ով, ըստ նրա, աշուղական արվեստը հասցրել է անհասանելի բարձունքների: Հանդիպման ավարտին Բրյուսովը դարձյալ ընթերցել է հայ պոեզիայից կատարած իր թարգմանությունները, արժանացել ներկաների երկարատև ծափահարությունների: Ի դեպ, հատկանշական է, որ հանդիպման ընթացքում հավաքված գումարն ուղղվել է հայ գաղթականների օգտին:³⁰

Վ. Բրյուսովը, սակայն, այդքանով իր բացառիկ առաքելությունն ավարտված չէր համարում: Թեև 1916 թ. հուլիսին արդեն իսկ հրատարակվել էր «Поэзия Армении» ժողովածուն, սակայն հաջորդ տարվա հունվարից շարունակվում են նրա դասախոսություններն Անդրկովկասում:

²⁹ Բրյուսովը Հայաստանի և հայ մշակույթի մասին. 1967, 219:

³⁰ 3 а к а р я н. 2016, 51.

Դարձյալ Բաքվում

Ռուս բանաստեղծը՝ Հայ գրասերների ընկերության հրավերով, 1917 թ. հունվարի 19-ին երկրորդ անգամ մեկնում է Բաքու: Հայ հասարակության և մտավորականության հետ հանդիպումը տեղի է ունենում Հայ բարերար Տագիլի (Թաղիլի) թատրոնում: Մեծաքանակ բազմազգ հանդիսականների առաջ Բրյուսովը ելույթ է ունենում «Էմիլ Վերհարներ և հերոսական Բելգիան» թեմայի շուրջ: Բաքվի «Արև» թերթը, մեջբերելով դասախոսության այն տողերը, որոնցում Բրյուսովը Էմիլ Վերհարներին բնորոշում է որպես «Գլխաւորապէս փոքր ժողովուրդների երգիչ, /.../ ժողովուրդների, որոնք ընկնում են յանուն լաւագոյն իդէալների, ժողովուրդների, որոնք կրում են մարդկութեան հոյակապ աւանդները և որոնք իսկապէս պիտի ստեղծեն բարօր ապագան»: Այս շարքում իր տեղն ունի նաև Հայ ժողովուրդը, քանզի, ինչպես նշում է նա, մի շարք այլ ժողովուրդների հետ նաև «Արարատի «արիւնդող երկիրն» է «այժմ նրա երգի առարկան»³¹: Ան. Զաքարյանը նկատում է, թե, ըստ այդմ, «պատահական չէ, որ հենց այդ օրերին նա գրում է «Էմիլ Վերհարներ Հայաստանի մասին» հոդվածը՝ հատկապես Բաքվում լույս տեսնող հայկական «Գործ» ամսագրի համար: Հոդվածը տպագրվում է «Գործ»-ի 1917 թ. 3-րդ համարում՝ Տ. Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ: Մասնավորապես, քննելով Վերհարների «Պատերազմի ալ առագաստները» («Алые паруса войны») ժողովածուն՝ Վ. Բրյուսովն ընդգծում է, որ ընթերցողը, բանաստեղծի ստեղծագործություններին ծանոթանալով, «ցնցվում է Գերմանիայի ցուցումով և թուրքերի ձեռքով իրականացված հայկական ջարդերից»³²:

Նույն Տագիլի թատրոնում օրեր անց՝ հունվարի 24-ին, Վ. Բրյուսովը կարդում է երկրորդ դասախոսությունը՝ «Ուսուցիչների ուսուցիչները (Մարդկութեան հնագույն մշակույթների մասին)» թեմայով, որի վերաբերյալ տեղեկատվություններ են տպագրվում «Արև» և «Каспий» (28. I. 1917) լրագրերում: Խոսելով համաշխարհային պատմության մեջ Հայաստանի դերի մասին՝ նա վերլուծությունները եզրափակում է՝ գրելով. «Թերևս, Արարատի վրա կանգ առած Նոյյան տապանի մասին աստվածաշնչյան պատմության մեջ թաքնված է պատմական ճշմարտության հատիկը. դա հիշողությունն է այն բացառիկ դերի, որ խաղացել են «Արարատյան թագավորությունները» (նույնպես աստվածաշնչյան եզրույթ) նախորդ հազարամյակների (2-րդ և 3-րդ Ն. Ք) մշակութային կյանքում»³³: Հանդիպումը շարունակվում է հաջորդ օրը՝ հունվարի 25-ին. Հայ ուսուցիչները Վ. Բրյուսովին հրավիրում են «Մի բաժակ թեյի»: Հասարակական ժողովարանի դահլիճում կատարվում են երգեր, արտասանվում բանաստեղծություններ:

Մի քանի օր հետո՝ հունվարի 29-ին, Հայ գրասերների ընկերությունը Հասարակական ժողովարանի դահլիճում կազմակերպում է երեկո՝ նվիրված Ա. Պուշկինի մահվան 80-ամյակին: Զեկուցումով հանդես է գալիս «լավագույն պուշկինագետ» Վ. Բրյուսովը: «Թեմայի ընտրությունը կասկած չի թողնում նրանում, որ զեկուցողը, կանխազգալով Ռուսաստանի ժողովուրդների

³¹ «Արև» (Բաքու), 21. I. 1917:

³² Закарян. 2016, 113. Տե՛ս նաև՝ «Գործ» (Բաքու), 1917, 48:

³³ Закарян. 2016, 115.

ազատագրական շարժումների վերելքը, գիտակցաբար դիմել է մեծագույն ազատասեր Պուշկինին»,- գրում է Ան. Զաքարյանը: «Արև» թերթի (31. I. 1917) ծավալուն տեղեկատվությունից դատելով՝ գրականագետը հաստատում է, որ «Բրյուսովի բնութագրումները այսօր ևս չեն կորցրել իրենց նշանակությունը: Ավելին՝ պետք է ընդգծել, որ Պուշկինի ստեղծագործության համամարդկային արժեքի բրյուսովյան վերլուծությունը համահունչ է պուշկինագիտության արդի սկզբունքներին»³⁴:

Փետրվար ամսին Վ. Բրյուսովը ծրագրել էր Բաքվում «հասարակության խնդրանք» կրկնել «Ուսուցիչների ուսուցիչները» բանախոսությունը, նոր դասախոսություններով հանդես գալ նաև Թիֆլիսում, սակայն հունվարի 29-ին մամուլը հայտնում է, որ նա հիվանդության պատճառով չի կարող ժամանել Թիֆլիս: Այդ մասին հեռագրով, ապա նաև՝ նամակով Վ. Բրյուսովը հայտնում է Հովհ. Թումանյանին՝ խնդրելով կամ չեղարկել, կամ հետաձգել դասախոսությունները³⁵:

Վ. Բրյուսովը նպատակադրվել էր լույս ընծայել նաև «Поэзия Армении» ժողովածուի երկրորդ հրատարակությունը և ջանասիրաբար աշխատում էր այդ ուղղությամբ, որը, սակայն, չի իրականացել: Ավելին, նա ծրագրում էր լույս ընծայել նաև հայ արձակին նվիրված մի ժողովածու՝ «Հայաստան» վերնագրով: «Այդ նպատակով 1917 թ. փետրվարի 15-ին նա հատուկ «գրություն» է ուղարկել Մոսկվայի հայկական կոմիտեին՝ ներկայացնելով հիմնավոր ծրագիրը»³⁶, - գրում է Ան. Զաքարյանը: Յավոք, Վ. Բրյուսովին չի հաջողվել իրականություն դարձնել այդ ծրագիրը ևս:

դ) Ժողովածուի ստեղծման պատմական պահը

Ամենից առաջ հայ գրողներն ու գրականագետները շեշտում են այն հանգամանքը, որ Վ. Բրյուսովը հանձն է առել հայոց բազմադարյա հոգու և մտքի գանձերը թարգմանաբար քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայացնել մեր ազգի համար հիրավի ճակատագրական պահին՝ Հայոց մեծ եղեռնի իրագործումից ընդամենը մեկ տարի անց: «Աքանջանում ենք Բրյուսով բանաստեղծով և միանգամայն խոնարհվում ենք մարդ Բրյուսովի առաջ, որ մեր այս ծանր նեղակրության պահուն այնքան համակրություն ցույց տվեց մեր տառապյալ ազգին», - «Ողջունի խոսք Վ. Բրյուսովին» հրապարակման մեջ գրում է Հովհ. Հովհաննիսյանը: «Մեծ է Ձեր՝ մեզ արած ծառայությունը և մանավանդ գնահատելի այժմ, երբ մենք այնքան կարոտ ենք մաքուր աղբյուրից բխած ուղղամիտ դատաստանի,- շարունակում է նա:- Իսկ ո՞ր աղբյուրը կարող է ավելի մաքուր լինել, քան ազգային ստեղծագործությունը, որի մեջ արտահայտվում է ամեն մի ազգի ամբողջ բարոյական կերպարանքը, ամբողջ հոգևոր կյանքը»³⁷: Հովհ. Հովհաննիսյանը նաև «Վալերի Բրյուսովին» վերնագրված իր չափածո խոսքում վիթխարի գնահատանքի արժանի է համարում ուսև նշանավոր բանաստեղծի սիրանքը, որով նա իր «հեռավոր հյուսիսից» զգացել է հայ ժողովրդի կենդանի շունչն ու հնադարյան թախիծը, ցույց տվել

³⁴ Закарян. 2016, 117.

³⁵ Закарян. 2016, 120-121.

³⁶ Տե՛ս Закарян. 2016, 126.

³⁷ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 30-31:

«աշխարհին // Մենք երգ ունենք երգելու»։ Երգ, որը «ճիշն է մեր հոգու»³⁸։ Հովհ. Թումանյանը, ով, Ա. Տերտերյանի բնորոշմամբ, «Բրյուսովի կատարած աշխատանքի առաջին մեծ քննադատը և քաջալերողն է եղել»³⁹, «Վ. Բրյուսովի դասախոսության առթիվ» հոգևածուսման կեղծորեն խոստովանել է. «էս օրերին, երբ մեր ազգային աղետի ծանրության տակ ճնշված գգում ենք մեզ ֆիզիկապես անզոր ու տկար, էս օրերին հեռու հյուսիսից մեզ մոտ է գալիս ուսու հռչակավոր բանաստեղծը՝ Վալերի Բրյուսովը և խոսում մեր բարոյական-հոգեկան ուժի ու մեծության մասին՝ «Հայոց բանաստեղծության մասին»⁴⁰։ «Վալերի Բրյուսովին» խորագրով բանաստեղծության մեջ նա արձանագրում է, թե ուսու բանաստեղծը եկել է «ձյունի աշխարհից»՝ «դեպ բարին, դեպ վսեմն ու սերը» կոչելով, որից հայոց «ցավոտ սրտում զարթնում են նորից // Երջանիկ կյանքի իղձեր ու հույզեր»։ Բայց Թումանյանի նպատակն ու ձգտումն ավելի լայն էր, գրեթե անսահման. նա երազում է՝ նման կոչերն արձագանք տան «աշխարհից աշխարհ», որ ազգերն ի մի բերեն «ինչ ունեն ազնիվ ու պայծառ» ներկա դառն օրերի մեջ, որ սրտերը կուռ դաշն կապեն միմյանց հետ, «Շնչեն կենդանի մի շունչ ընդհանուր, // Կյանքը ջերմացնեն հոգեղեն հրրով»։ Ի վերջո, Թումանյանական հոգում, տիեզերական ընդգրկմամբ, մրցակցության կոչ է հնչում աշխարհի ժողովուրդներին՝ «Թե ով ավելի ուժգին կըսիրի»՝ տենչալով մի մրցում «միշտ անվերջ» // Բարու, գեղեցկի ու վեհ գործերի»։ Ձե՞ որ «ապարդյուն ու սին» խոսքեր չեն բանաստեղծի «խոհերն իմաստուն»՝ «Եվ քանզի մարդը կարող է մարդուն // Սիրել — երջանիկ ապրել միասին»⁴¹։

Նույն «Վալերի Բրյուսովին» վերնագրով իր չափածո խոսքում Վ. Տերյանը ևս չեչտում էր նրա կատարած սխրանքի՝ պատմական ու բարոյական վիթխարի արժեքը մեր ժողովրդի համար։ Ռուս նշանավոր բանաստեղծի մեծ առաքելությունն այն է, գրում է նա, որ իր «անհույս երկիրն» է այցելել «չարհարանաց ժամին» ավետելով «փրկություն ու լույս, // Երբ հալածում էր մեր նավը քամին»։ Բանաստեղծությունը կառուցելով դիպուկ համեմատությունների հիմքով Տերյանն ընդգծում է, որ Բրյուսովի «խիստ, ցոլրտ, հյուսիսային մտազուսպ» լեզվով գրված տողերի խորքում թաքնված է «ահեղ կիզիչ կրակը», ինչպես իր հայրենի Արագի «հանդարտ» հոսքի տակ փոթորկվում է «մրրիկն անհանգիստ»⁴²։ Արձագանքը չուշացավ նաև Սփյուռքից. 1916 թ. ապրիլի 24-ին Ա. Չոպանյանը «Վ. Յա. Բրյուսովին» գրությամբ Փարիզից գալիս էր հավաստելու, թե «Դուք հայտնաբերեցիք և փառավորեցիք այնքան քիչ ծանոթ ու գնահատված Հայաստանի բանաստեղծական ոգին։ /.../ Սա մի անհուն ծառայություն է, որ Դուք մատուցում եք մեր դատին և մի ազնիվ սփոփանք, որ մեզ շնորհում եք այն խոր վշտում, որի մեջ խորասուզել է ահավոր աղետը՝ հարվածելով մեր ժողովրդին»⁴³։

³⁸ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 15–16։

³⁹ Տ ե ր տ Ե ր յ ան. 1980, 322։

⁴⁰ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 32։

⁴¹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 17–18։

⁴² Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 19։

⁴³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 126–127։

Վ. Բրյուսովի գրական-գիտական սխրանքի գնահատության նշված հանգամանքը՝ հոբելյանական կամ այլ առիթներով, չհշտվել է նաև հետագա տասնամյակներին: 1934 թ. Բրյուսովի մահվան տասնամյակի օրերին, գրած «Վալերի Բրյուսովին» բանաստեղծության մեջ Ե. Ջարենցը նույնպես առաջին հերթին գնահատում է այն, որ նա հայ ժողովրդի հետ է եղել ճակատագրական պահին, «երբ ահավոր աղետը // Մոլեգնությամբ իր բիրտ մտավ մեր տուն»։ Այն ժամանակ, երբ «մեր հանճարը հին, կոփված անդուլ // Սերունդների ջանքով — դեռ անծանոթ գետ էր»։ Նա նույնիսկ «անեզրական ծովի» հետ է համեմատում հայ հանճարը, որի մեջ սուզվելով «ինչպես նավագ»՝ գյուտերից գինովցած «խոր ու գիտուն» բանաստեղծն աշխարհի առջև բացել է «ոգու մեր գանձարանն անհուն» և մեզ համար դարձել «անմարելի անուն»⁴⁴։ Նույն թվականին Դ. Դեմիրճյանը «Բրյուսովյան օրերը Թիֆլիսում» հրապարակման մեջ արձանագրում է. «... մատուցենք մեր խորին հարգանքը մեծ գրականագետին, որը ռեակցիայի ծանր օրերին, այնպես վճռական և իմաստուն կերպով հիմք դրեց հայ բանաստեղծության լավագույն էջերի հավերժացման գործին»⁴⁵։ Երկրորդ աշխարհամարտի ճակատագրական շրջանում՝ 1944-ին, Ա. Տերտերյանն ընդգծում էր, որ «Մաքսիմ Գորկու հետ միասին Բրյուսովը հայ ժողովրդին ձեռք է մեկնել նրա պատմության կրիտիկական մոմենտներից մեկում՝ խրախուսանքի և քաջակերության խուճ ասելով։ Ն. Մառին ձայնակցելով՝ ուռա մեծ բանաստեղծը գովել է հայ ժողովրդի «չինարարական ոգին», որ փյունիկի պես միշտ հառնում է մոխիրների միջից և ստեղծագործում»⁴⁶։ 1948-ին Վ. Բրյուսովի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ գրած իր խոսքում Ավ. Խահակյանը, բարձր գնահատելով ուռա բանաստեղծ-գրականագետի սխրանքը՝ «հայ կուլտուրայի և գրականության արժեքավորման» համար, հատկապես ընդգծում է. «Այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը ապրում էր մի սոսկալի ողբերգություն, իր դժբախտ պատմության մեջ նույնիսկ աննախընթաց, երբ թուրք գազանացած պետությունը կոտորում էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին՝ ծերերին, երիտասարդներին, կանանց և երեխաներին, ջնջելով մի ամբողջ ժողովուրդ, նրա կուլտուրան, անցյալը և նրա ապագան միաժամանակ, որպեսզի դրանով ընդմիջտ վերացներ հայկական հարցը, կոտորում էր Գերմանիայի խրախուսանքով, նաև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի լուռ համաձայնությամբ, այդ ժամանակ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Մ. Գորկու հետ հանդես եկավ Վ. Բրյուսովը՝ պաշտպանելու հայ ժողովրդի կուլտուրան, նրա արդար դատը։ Նա եկավ ցույց տալու Ռուսաստանին և «քաղաքակիրթ» կոչված Եվրոպային, թե բարբարոս թուրքերը ինչ անուղղելի, ինչ սարսափելի ոճիր են գործում, կոտորելով մի հին, դասական ժողովրդի, որ կուլտուրական դեր է կատարել աշխարհում և ընդունակ է կատարելու»⁴⁷։ Տարիներ անց, արդեն Վ. Բրյուսովի ծննդյան 90-ամյակի կապակցությամբ «Վալերի Բրյուսով» վերնագրված խոսքում Ստ. Զորյանը ձայնակցում էր Վարպետին՝ հավաստելով. «Նրա բանախոսությունները տեղի ունեցան 1916 թ., մեր ժողովրդի ծանր վիժի օրերին, երբ Արևմտյան Հայաստանում բարբարոս տաճիկները կոտո-

⁴⁴ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 20–21:

⁴⁵ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 66:

⁴⁶ Տ ե Ր տ ե Ր յ ա ն. 1980, 309:

⁴⁷ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 57– 58:

րում, տեղահանում էին մեր անպաշտպան ժողովրդին ... և Բրյուսովի խոսքն այդ օրերին ոչ միայն մխիթարում էր մեզ, այլև ներշնչում հավատ ու կորով, թե այսօրինակ հոգևոր արժեքներ ստեղծող ազգը չի՝ կորչի երբեք: /.../ Այո, Բրյուսովի կատարած գործը այդ օրերին բարոյական մեծ նեցուկ էր մեզ համար»⁴⁸:

**«Բրյուսովյան շաբաթների» գնահատությունը
Բաքվում**

«Երեկոն կազմակերպված էր քաղաքի ամենամեծ դահլիճում՝ Մայիլովի նախկին թատրոնում, որ ծայրեծայր լիքն էր հանդիսականներով, — պատմում է գրականագետ, թարգմանիչ, թատերագետ Տիգրան Հախումյանը: — /.../ Եվ ահա ավագագույն բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի ուղեկցությամբ բեմ է գալիս Վալերի Յակովլևիչ Բրյուսովը: /.../ Նա դասախոսությունն սկսեց հանդարտ, ցածր ձայնով: Նրա խոսքի մեջ չկային ոչ կտրուկ անցումներ, ոչ ընդգծված հոստորական հնարանքներ: /.../ լեփ-լեցուն դահլիճը քարացել էր հիացմունքից: Բրյուսովը բացում էր հայերի աչքերը իրենց իսկ բանաստեղծական հանճարի հանդեպ, որ ինքը դիտել էր նոր մարդու աչքերով: Մենք նորից ու նորովի ճանաչեցինք մեզ՝ ծնված կարծես այդ ինքն իր մեջ ամփոփված սև բաճկոնավոր մարդու տաղանդի ուժով, մարդու, որն այդ երեկո մեզ թվում էր իսկական հմայող ու կախարդ: Եվ այդ հսկայական դահլիճում ամենքի սրտում ծնունդ էր առնում հպարտության մի լուսավոր զգացում մեր վեհ ու գերող, կենսահաստատ բանաստեղծության հանդեպ»: /.../ Այդ անմոռանալի երեկոյից ես հեռացա լի վառ տպավորություններով կարծես լուսավորված, նորոգված»⁴⁹:

Թիֆլիսում

Հովհ. Թումանյանը նշում է, որ «բրյուսովյան շաբաթը Թիֆլիսում» դարձել է իսկապես «սոնետական շաբաթ», որի համար պարտական է զգում «եղբայրական համբույր ուղարկելու նրանց, Ռուսաստանի լավագույն գավակներին, որ կյանքում լավագույնն են փնտրում, ընտրում ու սիրում»⁵⁰: Դ. Դեմիրճյանը վկայում է. «Մինչև Բրյուսովի գեկուցման երեկոն, Թումանյանի տունը հանդիսավոր տեսք էր ստացել: Բրյուսովն այնտեղ էր լինում համարյա ամբողջ օրեր, Թումանյանը ծանոթացնում էր այցելուներին հյուրի հետ, ներկայացնում հայ գրողներին»: «Երեկոն տեղի ունեցավ Արտիստական ընկերության թատրոնի համերգասրահում, — գրում է նա: — Սրահը ծայրեծայր լեփ-լեցուն էր: /.../ Ամբիոն բարձրացավ Բրյուսովը՝ Թումանյանի նախագահությամբ: /.../ Բրյուսովը կարդում էր իր գեկուցումը համոզված շեշտով, իբրև մի շատ վաղուց ընդունված, հաստատված ճշմարտություն»⁵¹:

Այլ Շիրվանզադեն «Իմ տպավորությունը» հրապարակման մեջ հայ հասարակության երախտագիտությունն է հայտնում Պ. Մակինցյանին և Ա. Չոպանյանին, որոնք նշանավոր ուսուցիչ բանաստեղծին հրավիրել են հայկական հնադարյան և միջնադարյան ստեղծագործության մինչ այժմ արհամարհված

⁴⁸ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 79–80:

⁴⁹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 93–98:

⁵⁰ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 39:

⁵¹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 63–65:

«Հոյակապ տաճարը»⁵²: Չափազանց տպավորված էր նաև Ստ. Զորյանը. «Թիֆլիսի արտիստական ընկերության դահլիճը, ուր տեղավորվում է երկու հազարի չափ մարդ, լեցուն էր այնպես, որ ահագին թվով մարդիկ մնացել էին պատերի տակ՝ ոտքի վրա: /.../ դա սովորական հավաքույթ չէր, այլ արտակարգ մի հանդես: /.../ Այդ երեկո միայն տեսա կենդանի պոետին, — գրում է նա: — Երբ հայ գրողների ընկերության նախագահ Թումանյանը նրան բերեց բեմ՝ մեր առջև կանգնեց մի բարձրահասակ, նիհար, նույնիսկ ոսկրոտ մարդ, որ ուներ կլոր դեմք, փոքրիկ մորուք և խոր նատած խոհուն աչքեր, որոնք թավ հոնքերի տակից նայում էին իրեն անծանոթ հասարակությանը: Թումանյանի հայերեն ողջունը նա լսեց ոտքի կանգնած, ծափահարություններին պատասխանեց գլխի կիրթ շարժումով, ձեռքերը կրծքին խաչած: Իսկ երբ սկսեց բանախոսությունը՝ լսեցինք նրա թավ ձայնը: Այն ժամանակ միկրոֆոն չկար իհարկե, բայց նրա ձայնը հասնում էր ամեն անկյուն, որովհետև առողջանությունը պարզ էր, խուքը հստակ ու ծանրակշիռ, ինչն արդյունք էր անշուշտ երկար մտածումների: Խոսեց նա այդպես երեք ժամից ավելի, /.../ մի փոքրիկ ընդմիջումով: /.../ Խորապես հետաքրքրական էին նրա պատմական, գրական անալիզները, գուգահեռներն ու գնահատումները: /.../ այդ տպավորություններն այսօր էլ վառ են ինձ համար»⁵³: «Առանց չափազանցության կարող եմ ասել, որ Բրյուսովի բանախոսությունից հետո մի ամբողջ շաբաթ, և ավելի, տոն էր Թիֆլիսի հայերի համար, — շարունակում է Ստ. Զորյանը, — հայ բանաստեղծության տոն բառի ամենալայն իմաստով: /.../ մեր պոեզիան երբեք չէր ունեցել մի այդպիսի հնչեղ ու փառահեղ տոն ... և երբեք չէր ստեղծել հոգեկան այդպիսի բարձր տրամադրություն ժողովրդի մեջ: Եվ այս ամենը ... շնորհիվ Վալերի Բրյուսովի»⁵⁴: 1971-ին ներկայացնելով իր «Սրտի հուշը» Թիֆլիսյան տոնական այդ օրերից՝ Հ. Պողոսյանը գրում է. «Բեմի վրա ամբիոնին հենված սև սերթովով, կանգնել էր Վալերի Յակովլևիչ Բրյուսովը՝ իմաստուն մարդն ու բանաստեղծը, տաղանդավոր թարգմանիչն ու հայ պոեզիան մասսայականացնողը, խորաթափանց պատմաբանը, «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրության» հեղինակը ...»⁵⁵:

Վ. Բրյուսովի դասախոսություններն ամենուրեք, իհարկե, ընդունվում էին մեծ ոգևորությամբ՝ արժանանալով բարձր գնահատականների: Այդուհանդերձ, մանավանդ անդրկովկասյան մամուլում, լինում են նաև որոշակի դիտարկումներ, մինչև անգամ՝ դիտողություններ ինչ-ինչ կարևոր նկատված հարցերի վերաբերյալ: Թիֆլիսի «Պայքար» թերթի թղթակիցը՝ օրինակ, «Զ» ստորագրությամբ, անդրադարձում իր անհամաձայնությունն է հայտնում հայ մշակույթի, այսպես կոչված՝ «պատմական դուալիզմի»՝ Արևելյան ու Արևմտյան մշակույթների ազդեցությունների միջև գոյատևելու, գնահատականի կապակցությամբ: Նա գտնում էր, որ այդ երևույթի հիմքը իրականում «ժողովրդի ողբերգությունն էր», որը, ոչ իր կամքով, բաժանված էր արևելյան ու արևմտյան հատվածների: Սակայն իր դարավոր պատմական ճանապարհին հայ մշակույթը զարգացել է միասնական հունով: Այդ ամենը պահանջում էր

⁵² Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 42:

⁵³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 72–74:

⁵⁴ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 78:

⁵⁵ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 82–83:

Հայ ժողովրդի պատմական գոյության պատմագրական, սոցիոլոգիական առավել խորքային վերլուծություն, ինչը, հոգևածագրի կարծիքով, չի արտացոլվել դասախոսության մեջ⁵⁶:

Թիֆլիսում Վ. Բրյուսովի երկրորդ դասախոսությանն արձագանքելով Բաքվի «Արև» թերթի թղթակիցը (Ան. Զաքարյանի ենթադրությամբ՝ թերթի աշխատակից Յ. Խանզադյանը)⁵⁷ նկատում է, որ բանախոսության մեջ չի խոսվել «Ուրարդական բարձր կուլտուրայի մասին»: Ընդգծվել է «Արևմուտքի և Արևելքի սկզբունքների համադրումը...», բայց նրանց անողոք պայքարը, որ բորբոքուեց Դ. և Ե. դարերում և մեծ հետքեր թողեց հայության ապագա զարգացման վրայ», գրեթե չի հիշվել: Չեն հիշատակվել նաև «Է.—Ժ. դարերի մտաւոր գործերը, ճարտարապետական կոթողները», Անին, որ «ինքնին կուլտուրական սկզբունքների մի գեղանի սինթէզ է»⁵⁸: Ան. Զաքարյանն իր վերոհիշյալ մենագրության մեջ տողատակում ծանոթագրում է, թե հայ մշակույթի ձևավորման և զարգացման վրա Արևելքի ու Արևմուտքի ազդեցությունների խնդիրը դուրս չի մնացել նաև գրականագիտության տեսադաշտից: Նա գրում է, որ «... ինչպես նշել է գրականագետ Խ. Սարգսյանը, XIX դ. կեսերին այդ սկզբունքին հետևել է անվանի լուսավորիչ Ստ. Նազարյանը (տես Խ. Սարգսյան. Մանուկ Աբեղյանը և հայ հին գրականության պատմությունը, Երևան, 1946, էջ 32)»: Խ. Սարգսյանը, «Հակիրճ, բայց խորությամբ առարկելով Վ. Բրյուսովին», միաժամանակ ընդգծել է՝ հատկապես «ոգու ասպարեզում կատարած մեծագործության իմաստով», հայ ժողովրդին «իր սեփական արժանիքները ճանաչեցնելու» կարևորությունը⁵⁹:

Հովհ. Թումանյանը կարևոր թերիներ էր նշում նաև ժողովածուի հատկապես վաղ միջնադարյան պոեզիայի թարգմանությունների վերաբերյալ: «Թէպէտ և «Поэзия Армении»-ի թարգմանությունը մասնակցել են ուսուսաց գրեթէ բոլոր առաջնակարգ բանաստեղծներն ու թարգմանիչները,— գրում է նա,— բայց գործը հեշտ գործերից չի և միանգամից, էն էլ էս ծաւալով, գլուխ չէր գալու անթերի»: Սակայն, ըստ Թումանյանի, այդ հարցում «մեղքի» մեծ բաժին ունեն հենց հայ թարգմանիչները: «Մեր հին բանաստեղծութեան մէջ շատ բառեր ու ձևեր կան, որ մինչև էսօր մնում են մութն ու անհասկանալի, և կամ սխալ են մեկնած: Շատ աղաւաղած տեղեր կան, որ մինչև օրս մնում են անվերծանել,— շարունակում է նա:— էդ պատճառով շատ տեղ հենց մենք ինքներս ենք թարգմանիչներին ձգել սխալների մէջ՝ էդ տեսակ տեղերն ու տողերը սխալ թարգմանած նրանց ձեռքը տալով»: Բերելով ասվածին բնորոշ մի շարք օրինակներ՝ նա առաջարկում է Բրյուսովի ժողովածուի սպասվող երկրորդ տպագրության ժամանակ «հմուտ մարդկանց ձեռքով սրբագրել և գիրքն ազատել գոնէ էն տեսակ սխալներից, որոնք միանգամայն փոխում են բանաստեղծութեան իմաստը ...»: Հովհ. Թումանյանի համոզմամբ՝ դա անհրաժեշտ էր՝ «տեսնելով էն ահագին տպաւորութիւնը, որ արաւ Հայաստանի բանաստեղծութեան գիրքը»: Նրա բնորոշմամբ՝ ըստ էության, «Մի զարկով ահագին

⁵⁶ «Պայքար» (Թիֆլիս), 17. I. 1916:

⁵⁷ Տե՛ս Закарян. 2016, 45.

⁵⁸ Տե՛ս «Արև» (Բաքու), 30. I. 1916:

⁵⁹ Закарян. 2016, 70.

գործ կատարվեց. մի գրքով միանգամից լայնածավալ շրջաններում առաջ եկաւ ու հաստատեց նոր վերաբերմունք»⁶⁰:

Տարիներ անց նշված խնդիրներին ավելի հանգամանորեն անդրադարձել է նաև գրականագետ Ա. Տերտերյանը: «Поэзия Армении» ժողովածուի Վ. Բրյուսովի «Առաջաբանի» մեջ նկատվող «մեթոդոլոգիական» թերիներից մեկը, ըստ նրա, «Արևելքի և Արևմուտքի պայքարն է, որ հեղինակը բխեցնում է «Հայ ժողովրդի բնավորությունից» և տիրաբար իշխել է տալիս թե հայ պատմության, թե հայ գրականության և թե ողջ կուլտուրայի վրա: Նույնիսկ արևմտահայ ու արևելահայ գրականությունների առանձնացումը, բաժանումը նա կապում է իր այդ կիսաբիոլոգիական, կիսապատմական սկզբունքի հետ, մեկը՝ արևելքը, կապելով փայլի ու գունագեղության, իսկ մյուսը՝ արևմուտքը, զսպության և բարեձևության հետ»: Համարելով, որ նման «կոնցեպցիան», ի վերջո, «իբրև ամբողջություն ստատիկ բնույթ ունի, այլազան էպոխաները դիմագրկող և կոնկրետ պատմագրական իրողությունները միատեսակ ներկով չպարող մոտեցում է», Ա. Տերտերյանը նկատում է, թե «բարեբախտաբար /.../ Վ. Բրյուսովը հետևողական կերպով չի անցկացնում «ազդեցությունների» իր այդ սկզբունքը. նա հայ ժողովրդին համաշխարհային գրականության պատմության մեջ մտնելու տոմս է տալիս, նկատի առնելով նրա գուտ ինքնուրույն ստեղծագործությունը»: Արձանագրելով, որ Բրյուսովն «Արևելքի և Արևմուտքի «հավերժական սկզբունքը» կիրառում է նաև հայ նոր գրականության ընթացքի քննության համատեքստում՝ Ա. Տերտերյանը նշում է, թե քանի որ, ըստ Բրյուսովի, «Այդ սկզբունքները իրենց հիմքում հակամարտ են», ուրեմն և «Հայ ժողովրդի պատմական միսիան ոչ այլ ինչ է, բայց եթե դրանց մեջ հաստատելու «ներդաշնակ հաշտություն»: Ավելին՝ վիճելի համարելով նաև Վ. Բրյուսովի «մի պնդումը, թե գոյություն ունեն ռուսահայերի և տաճկահայերի գրական դպրոցներ, գրականագետը հակադարձում է, որ «Գրական ռումանտիզմը, ռեալիզմը և սիմվոլիզմը ունեցել են իրենց արտահայտիչները թե ռուսահայերի և թե տաճկահայերի մոտ: Պեշկիթաշյանը շատ ավելի Պատկանյանին է մոտիկ, քան, օրինակ, Տերյանին, իսկ Տերյանը շատ ավելի Դուրյանին է մոտիկ, քան, օրինակ, Շահազիզին»⁶¹: Ա. Տերտերյանն իր որոշ վերապահումներն է արտահայտում նաև «գուտ արվեստի» և «տեղեկացիայի» խնդիրների «ոչ պատմականորեն» լուծման, ոչ միայն հայ նոր գրականության որոշ դեմքերի (Մ. Նալբանդյան, Ե. Շահազիզ, Սիամանյոթ, Դ. Վարուժան), այլև միջնադարյան տաղերգուների (օր.՝ Ֆրիկի) զնահատության մեջ նկատելի բացերի ու թերիների վերաբերյալ: Այդ ամենը, սակայն, Ա. Տերտերյանի համոզմամբ, ամենևին չի նսեմացնում Վ. Բրյուսովի Առաջաբանի «պատմագրական արժեքը», որը, ըստ գրականագետի, «նույնիսկ իր բացերով հանդերձ էպոխաչեն աշխատանք է, որ ցույց է տալիս հեղինակի ինքնուրույն մոտեցումը մի շարք վիճելի հարցերի նկատմամբ: Թե այդ և թե մյուս հայագիտական գործերով նա մեծ ազդեցություն է թողել իր ժամանակակիցների վրա»⁶²:

⁶⁰ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 07. II. 1917:

⁶¹ Տ ե ր տ ե ր յ ա ն. 1980, 374–375:

⁶² Տ ե ր տ ե ր յ ա ն. 1980, 376–377:

Ընդհանուր վերաբերմունքը Վ. Բրյուսովի գործի և անձի նկատմամբ Ընդհանուր առմամբ, իհարկե, հայ հասարակության ու մտավորականության տիրապետող արձագանքը Վ. Բրյուսովի անձի և գործի նկատմամբ բարձր ոգևորությունն էր, հիացմունքն ու գնահատանքը: Բոլորի կարծիքով՝ «Поэзия Армении» ժողովածուի հրատարակությունն արտակարգ երևույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում: Հովհ. Թումանյանը՝ «Հայոց Գրողների Ընկերության անունից» իրենց «լիստիկա շնորհակալությունն» է հայտնում Վ. Բրյուսովին՝ «էս բարձր ու գեղեցիկ գործի համար»: Ըստ նրա, Բրյուսովն է եղել «էն հազվագյուտ մարդկանցից մեկը», որ կարողացել է կարդալ հայ պոեզիայի «կախարդական գիրն ամբողջ աշխարհի առջև ...»⁶³: Նշելով, որ «բանաստեղծության թարգմանությունը /.../ շատ է դժվար ու հազվագյուտ բան», իր տեսակետը հիմնավորելու համար բերելով Գյոթեի պատկերավոր մեկնաբանությունը՝ ապակու տակ դրված վարդի մասին՝ Թումանյանը եզրակացնում է, թե, ուրեմն, «ինչքան շնորհ է հարկավոր, որ ոչ միայն հարազատ ձևը ցույց տա, այլև ինքնուրույն բուրմունքը հաղորդի: Եվ շնորհքի հետ ինչքան սեր ...»⁶⁴: Հովհ. Թումանյանն իր հիացմունքն է արտահայտում նաև ժողովածուի «խնամքով կազմած ու ճաշակով տպած», «իսկ պարզության մեջ /.../ ինչքան շքեղ» լինելու համար⁶⁵: Ավ. Իսահակյանը «Поэзия Армении»-ի կազմումն ու հրատարակումը բնութագրում է որպես «Մի շատ ծանր, դժվարին գործ, որ պսակվեց փայլուն հաջողությամբ»⁶⁶: Դ. Դեմիրճյանի համոզմամբ, «... բրյուսովյան ժողովածուն հայ միջնադարի վերահանումն եղավ գերազանցապես», որին հետևեց հայ «նոր բանաստեղծության» Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի և Վ. Տերյանի մեծարումը, ինչպես նաև «արժանի տուրք տրվելու էր և տրվեց էլ հայ գրականության մյուս բոլոր ներկայացուցիչներին, որոնցից ժողովածու մտան ամենից արժանի գործերը»⁶⁷: Ստ. Զորյանի բնորոշմամբ՝ «Առանձնապես մեզ համար գնահատելի է Բրյուսովի ծառայությունը հայ բանաստեղծությանը, որի թարգմանությունը կատարեց նա մեծ սիրով ու ոգևորությամբ՝ «Поэзия Армении» ժողովածուն»⁶⁸: 1944-ի պատերազմական ծանր չրջանում անգամ Ա. Տերտերյանը մեծ հիացմունքով արձանագրում էր, որ «Ռուս հրատարակչական աշխարհում Վ. Բրյուսովը սենսացիա առաջ բերեց իր «Հայաստանի պոեզիայով»: «Պարուս» հրատարակչությունը, որին մոտ էր կանգնած Մաքսիմ Գորկին, Բրյուսովի գիրքը համարեց գլուխ գործոց»: Գրականագետը մեջբերում է «Պարուս»-ի խմբագրության տեսակետը, ըստ որի «Զեր Հոյակապ «Հայաստանի պոեզիան» նախանձի զգացմունք է շարժել և մեզ դրդել մեր ժողովրդին տալու նման գեղարվեստական բարձրություն»⁶⁹: 1975-ին ձեռնարկելով «Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին» ժողովածուի կազմումը, խմբագրումն ու հրատարակումը, գրականագետ Գուրգեն Հովնա-նը՝ գրքի իր Առաջաբանում ընդգծում է Վ. Բրյուսովի «բացառիկ մեծ համբա-

⁶³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 35:

⁶⁴ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 38:

⁶⁵ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 39:

⁶⁶ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 59:

⁶⁷ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 63:

⁶⁸ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 68:

⁶⁹ Տ ե ր տ Ե ր յ ա ն. 1980, 360:

վր»՝ որպես բանաստեղծ, գրականագետ և թարգմանիչ: Ըստ Գ. Հովնանի, «առանձնապես մեծ ու նշանակալից է» նրա դերը նաև «ժողովուրդների բարեկամության, համերաշխության ու կուլտուրական փոխադարձ համագործակցության ասպարեզում: /.../ Նա մեծ ու իսկական հումանիստ էր, հումանիստ՝ լայն առումով»⁷⁰:

Պակաս նշանակալից չեն նաև հայ գրողների ու գրականագետների հիացմունքի խոսքերը Վ. Բրյուսովի անձի, մարդկային ու ստեղծագործական կերպարի վերաբերյալ: Հովհ. Թումանյանը, ողջունելով Վ. Բրյուսովին «որպես ռուսական գրականության խոշոր ներկայացուցիչ», միաժամանակ ուրախությունն է հայտնում իրենց ջերմ մտերմության «փոխադարձ կապի համար»: Հիշելով թիֆլիսյան իրենց հանդիպումները՝ նրան անվանում է «մեր անմոռանալի բարեկամն ու ընկերը», «մեր ազնիվ հյուրը»⁷¹: Վ. Տերյանի կարծիքով, Բրյուսովի «անունն արդեն պատվավոր տեղ է գրավում լավագույն ռուս գրողների շարքում, քանի որ ներկայումս նա «հայտնի է ոչ միայն իբրև արվեստագետ-պոետ, այլև իբրև քննադատ և լավագույն պուշկինագետներից մեկը»⁷²: Հովհ. Հովհաննիսյանը նրան համարում է «բոլորիս սիրելի ռուս գրականության /.../ պանծալի ներկայացուցիչներից»⁷³: Շիրվանզադեի տպավորությամբ՝ Վ. Բրյուսովի թիֆլիսյան դասախոսությունը ոչ այլ ինչ էր, քան «կախարդական տեսարանների մի երկար շարք», որ «չորս ժամ շարունակ» ներկայացրել է «նուրբ մտածող և ավելի նուրբ զգացող բանաստեղծն իր հմայիչ վրձնի գործությամբ»⁷⁴: Ստ. Զորյանը խոստովանում է, որ «Մարդկային խոսքերով հաղորդել» Վ. Բրյուսովի «արտասանությունների մեծ տպավորությունը դժվար է: Պետք է անձամբ տեսնել և լսել, թե ինչպիսի՞նք ներշնչումով էր ոգում Բրյուսովը իր թարգմանությունները: Թվում էր, թե չի արտասանում, այլ ապրում է բեմի վրա, /.../ ամբողջ դահլիճը մի մարդու պես շնչազուսպ հետևում էր նրա արտիստիկ ասմունքին, մանավանդ որ արտասանում էր անգիր»⁷⁵: Իսկ 1934 թ. գրած իր բանաստեղծության մեջ Ե. Չարենցը «խոր ու գիտուն» բանաստեղծ է անվանում Վ. Բրյուսովին⁷⁶:

Եզրակացություն

Ռուս նշանավոր բանաստեղծ, գրաքննադատ, թարգմանիչ, տարբեր մշակույթների և գրականությունների մերձեցման ջատագով Վալերի Բրյուսովի անձն ու գործունեությունը՝ հատկապես «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի նախապատրաստման, կազմման և հրատարակման ընթացքում ու դրանից հետո՝ սկսած անցյալ դարի 10-ական թվականներից մինչև մեր օրերը, բարձր է գնահատվել հայ գրական-գիտական մտքի կողմից: Առանձնապես ընդգծվել է Հայոց մեծ եղեռնից հետո հայ ժողովրդի բազմադարյա մշակույթի ու գրականության արժեքներն աշխարհին ներկայացնելու նրա անկեղծ նվիրումը: Պա-

⁷⁰ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 5–6:

⁷¹ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 35–36:

⁷² Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին 1975, 28:

⁷³ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 30:

⁷⁴ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 41:

⁷⁵ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 75–76:

⁷⁶ Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, 21:

տահական չէ, որ Վ. Բրյուսովը բարեկամական ջերմ հարաբերություններ է ունեցել հայ մշակույթի այնպիսի մեծերի հետ, ինչպես Հովհ. Թումանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Վ. Տերյանը, Ա. Ջուղանյանը և ուրիշներ:

Պետրոս Դեմիրճյան – բ. գ. դ., Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, բազմաթիվ գրականադիտական և գրաքննադատական հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղբայան Ն. 2005, Ընտրանի, կազմեց և ծանոթագրեց Գ. Անանյանը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 362 էջ:

«Արև» (Բաքու), 30. I. 1916, 21. I. 1917:

«Բազին» (Պեյրուս), 2022, թիվ 3, էջ 87–105:

«Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1913, գիրք 5-րդ, արտասահմանեան բացառիկ թիւ № 1, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 162 էջ:

«Գործ» (Բագու), 1917, թիվ 3, II մաս, էջ 45–49:

Վալերի Բրյուսովի բանախոսությունը. – «Պայքար» (Թիֆլիս), 17. I. 1916:

Թորոսեան Ս. «Հայաստանի պատմական շրջանները և հայ բանաստեղծության զարգացումը». – «Արև» (Բագու), 30. I. 1916:

Թումանյան Հովհ. «Поэзия Армении», գրքի երկրորդ տպագրության առիթով. – «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 07. II. 1917:

Հայ գրողները Վալերի Բրյուսովի մասին. 1975, Կազմեց և խմբագրեց Գուրգեն Հովնան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 133 էջ:

Սուքիասյան Ս. Վալերի Բրյուսով և Վահան Տերյան, 1941. – «Տեղեկագիր» ՍՍՌՍ ԳԱ – Հայկական ֆիլիալ, թիվ 3–4, էջ 13–14:

Բրյուսով Վ. 1967, Հայաստանի և հայ մշակույթի մասին, Երևան, ՀՍՍ ԳԱ հրատ., 296 էջ:

Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, Կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վ. Պարտիզունի, Երևան, 584 էջ:

Վ. Բրյուսովի «Поэзия Армении» ժողովածուն և հայ միջնադարյան քնարերգությունը (հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2016, 120 էջ:

Վահե Օշականի անտիպ նամակներից, «Բազին», Պեյրուս, 2022, թիւ 3, էջ 87–105:

Տերտերյան Ա. 1980, Վալերի Բրյուսովը և հայ կուլտուրան, Երկեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 492 էջ:

Закарян А. 2016, Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова, Ереван, «Гитутюн», 168 с.

«Поэзия Армении» под редакцией Валерия Брюсова. 1966, Ереван, «Айастан», 511 с.

ВАЛЕРИЙ БРЮСОВ В ОЦЕНКЕ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО-НАУЧНОЙ МЫСЛИ

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Резюме

Ключевые слова: В. Брюсов, литературовед, переводчик, Ю. Веселовский, М. Горький, В. Терьян, Ов. Туманян, «Поэзия Армении», брюсовские лекции, поездки в Закавказье.

Процесс оценки личности и деятельности известного русского поэта, критика, переводчика Валерия Брюсова (1873–1924) армянской литературно-научной мыслью имеет более чем вековую историю. Одним из первых в 1913 году дал оценку творчеству В. Брюсова Ваан Терьян. В армянской среде интерес к личности и творчеству В. Брюсова резко возрос, особенно после Геноцида армян, осуществленного Османской империей, во время подготовки и издания составленного и отредактированного им сборника «Поэзия Армении», в 1915–1916 гг. В разных формах – статьи, стихотворения, приветственные речи, письма и т. д. – выступили многие видные деятели армянской литературы того времени: Ов. Оганесян, Ал. Ширванзаде, Ов. Туманян, В. Терьян, А. Чопанян, Н. Агбалян... В последующие десятилетия по юбилейным и другим поводам появлялись публикации, писались статьи и объемные исследования, читались научные доклады на конференциях (в частности, начиная с 1962 года, на многих «Брюсовских чтениях»). В них была всесторонне рассмотрена и оценена деятельность В. Брюсова как поэта, критика, переводчика, сторонника сближения разных культур и литератур, а также многие принципиальные вопросы, связанные с подготовкой и изданием сборника «Поэзия Армении». Был внесен ряд коррективов, предложенных историками, литературоведами Ов. Ганаланяном, М. Нерсисяном, С. Дароняном, Е. Алексаняном, Л. Мкртчяном, К. Айвазяном, М. Амирханяном и другими. Этот процесс продолжается и сегодня, благодаря усилиям современных литературоведов Ан. Закаряна, А. Долуханян и других.

Петрос Демирчян – д. филол. н., секретарь правления Союза писателей Армении, ведущий научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абега НАН РА. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей. pdemirchyan@mail.ru

ASSESSMENT OF VALERY BRYUSOV IN THE
ARMENIAN LITERARY AND SCIENTIFIC THOUGHT

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Keywords: V. Bryusov, literary critic, translator, Yu. Veselovsky, M. Gorky, V. Teryan, Hovh. Tumanyan, "Poetry of Armenia", Bryusov's lectures, visits to Transcaucasia.

The process of evaluation of the personality and activity of the famous Russian poet, critic, translator Valery Bryusov (1873-1924) by the Armenian literary and scientific mind has a history of more than a century. Vahan Teryan was one of the first to evaluate works of Valery Bryusov in 1913. In the Armenian environment, interest in the personality and works of Valery Bryusov rose sharply, especially after the Great Armenian Genocide carried out by the Ottoman Empire, during the preparation and publication of the collection "Poetry of Armenia" compiled and edited by Bryusov in 1915–1916. Many prominent figures of Armenian literature of the time: Hovh. Hovhannisyan, Al. Shirvanzadeh, H. Tumanyan, V. Teryan, A. Chopanyan, N. Aghbalyan, spoke out in the forms of articles, poems, welcome speeches, letters, etc. In the following decades, publications appeared on anniversaries and other occasions, articles and voluminous studies were written, scientific reports were given at conferences (in particular, since 1962 at many "Bryusov readings"). These materials made it possible to comprehensively review and evaluate activities of V. Bryusov as a poet, critic, translator, supporter of the rapprochement of different cultures and literatures, as well as many fundamental issues related to the preparation and publication of the collection "Poetry of Armenia". A number of adjustments were made, which were proposed by historians and literary scholars Hovh. Ghanalanyan, M. Nersisyan, S. Daronyan, Ye. Aleksanyan, L. Mkrtchyan, K. Ayvazyan, M. Amirkhanyan and others. This process continues even today, thanks to the efforts of modern literary scholars An. Zakaryan, A. Dolukhanyan and others.

Petros Demirchyan – Doctor of Philological Sciences. Executive Secretary at Writers' Union of Armenia, Leading Researcher at the Department of Modern Armenian Literature at the Institute of Literature after M. Abeghian of NAS RA. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary and literary-critical articles. pdemirchyan@mail.ru